

Tilburg University

Een tweede tijd van leven

Jacobs, J.Y.H.A.

Published in:
Over leven

Publication date:
2002

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Jacobs, J. Y. H. A. (2002). Een tweede tijd van leven: Over de historische biografie van een vorm van overleven. In H. L. Beck, & W. J. C. Weren (Eds.), *Over leven: Leven en overleven in lagen* (pp. 206-225). Damon.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

EEN TWEEDE TIJD VAN LEVEN OVER DE HISTORISCHE BIOGRAFIE ALS EEN VORM VAN OVERLEVEN

Jan Jacobs

Inleiding

Elke mens heeft een – geleefde – tijd van leven die hem om niet werd geschonken. Men zou dit zijn eerste tijd van leven kunnen noemen. Deze tijd van leven wordt in de doorgaande tijd begrensd door twee data: geboorte en dood. Binnen deze twee polen of grenzen speelt zich de menselijke levensloop af. De concrete invulling van deze tijd van leven kan slechts ten dele door de mens zelf worden bepaald. In elk mensenleven is immers sprake van een component of dimensie die gebonden is aan de natuurlijke dynamiek van het menselijk lichaam, die gekenmerkt wordt door groei en ontluiking, maar ook door ouder worden en aftakeling. Men zou deze dimensie objectief kunnen noemen. Tegelijkertijd kan in datzelfde leven ook een subjectieve dimensie worden onderscheiden, resultaat van een zelfgekozen levensstijl en beantwoordend aan ieders individuele behoeften. Beide dimensies tezamen zijn bepalend voor het volstrekt unieke karakter van elke menselijke levensweg, maar ook voor de contingentie van die weg.

Naast deze eerste, geleefde tijd van leven is er ook een tweede, verbeelde tijd van leven. Die vormt het resultaat van een creatief, maar tegelijkertijd ook toetsbaar proces dat strikt genomen pas in gang kan worden gezet vanaf het moment waarop de geleefde tijd van leven (nagenoeg) volledig kan worden overzien. Het is een tijd van leven waaraan in principe nooit een einde komt, zeker niet wanneer het subject van die geleefde tijd van leven een fascinerende of geniale persoonlijkheid is geweest. Want tijdgenoten, maar vooral nakomelingen zullen in dat geval zo'n creatief proces steeds weer opnieuw voltrekken. Men zou in dit verband kunnen spreken van een strategie die erop gericht is de grens van de lichamelijke dood als een onontkoombaar eindpunt van elk mensenleven op te schuiven en zo die dood als het ware te overwinnen.

Er bestaan uiteenlopende vormen om deze tweede tijd van leven te verbeelden of te representeren. Een geschilderd of beeldhouwd portret kan als zodanig fungeren, maar ook een documentaire film, video of cd-rom. Ten behoeve van dit opstel wordt ingegaan op een beschreven vorm van verbeelding en wel de historische biografie. Die komt op twee manieren aan de orde: als genre en via een concreet voorbeeld, te weten de biografie van een kerkleider, wiens leiderschap hoewel gebaseerd op autoriteit, toch vooral charismatisch van aard is geweest. Aan de hand van die tweevoudige uitwerking wordt de vraag beantwoord hoe in zo'n soort biografie die verbeelde tijd van leven zich verhoudt tot de geleefde tijd van leven. Bij het blootleggen van die verhouding is niet alleen de mens wiens tijd van leven wordt verbeeld in het geding, maar ook de verbeelders, in dit geval de biograaf. Daarnaast is er nog een derde instantie in het spel: de lezer. Zijn rol in dat proces van verbeelding is minstens zo belangrijk als die van de gebiografeerde en de biograaf. Of zoals Kees Fens het ooit eens uitdrukte: "Je sterft pas als je biografie niet meer wordt gelezen."¹ Niet alleen de schrijver, maar ook de lezer werkt eraan mee de lichamelijke dood te overwinnen en wel door zijn aan dacht te blijven richten op iemands verbeelde tijd van leven.

Alvorens de zo juist geformuleerde vraagstelling aan de orde te stellen, wordt eerst het domein verkend waarbinnen die tweede tijd van leven zich afspeelt. Daartoe wordt in een eerste paragraaf een, weliswaar fictieve biograaf geïntroduceerd om de complexe relatie tussen gebiografeerde, biograaf en lezer in beeld te brengen. De tweede paragraaf is gewijd aan de wijze waarop biografen en historici met de begrippen 'tijd' en 'leven' omgaan. Daarna wordt in de derde en vierde paragraaf achtereenvolgens ingegaan op de historische biografie als genre en op een concreet voorbeeld uit dit genre. Het opstel wordt afgesloten met enkele opmerkingen over de gekozen vraagstelling.

1. De biograaf als schepper van een tweede tijd van leven

Om oog te krijgen voor de ingewikkelde driehoeksverhouding tussen gebiografeerde, biograaf en lezer kunnen verschillende wegen bewandeld worden. Hier gebeurt dit aan de hand van een bespreking van *De biograaf*, een biografieroman van de schrijver- tekenaar Willem Brakman (geboren in 1922 in Den Haag) uit 1975. De biograaf is in dit geval een oude alleenstaande man, Knopf

---

1 Kees Fens, 'Biografie stelt dood een tijdje uit', in: *de Volkskrant* 1 maart 2002: 26.

geheten die gedurende bijna een halve eeuw als souffleur heeft gefungeerd voor de door hem zeer bewonderde toneelspeler Loo Dudok:

“Bijna vanaf het begin heb ik Dudok bijgestaan; bij het kleden, het grimeren, troosten en repeteren. Ik gaf hem zijn wachtwoorden, stemde de verlichting op hem af, als het kon, hielp hem met het decor en kwam door mijn grote ijver en toewijding eindelijk onder de grond terecht in het ‘hok’.”²

Kort na Dudoks dood krijgt hij van diens zoon Aimé het verzoek een levensbeschrijving van ‘zijn vriend’ samen te stellen. Vervolgens begint hij materiaal te verzamelen en contact te zoeken met allerlei mensen die Dudok ook gekend hebben. Zij moeten hem de gegevens verschaffen, die hij vanuit zijn ‘hok’, men zou ook kunnen zeggen: vanuit zijn perspectief, nooit over zijn ‘held’ zou hebben kunnen achterhalen. Van zijn – soms clandestiene – spoorwerk doet hij zeer gedetailleerd verslag. De roman krijgt daardoor het karakter van een soort logboek waarin door de biograaf opgetekend wordt wat hij stap voor stap aan de vergetelheid heeft weten te onttrekken. En dat blijkt heel wat te zijn. De souffleur beschikt namelijk over de kwaliteiten van een echte detective. Dat en de nauwe relatie die hij met Dudok tijdens diens leven onderhield, lijken hem bij uitstek geschikt te maken om diens biografie te schrijven. “Ik was een bevoorrechte, ik zag hem als het ware voor mij alleen, zonder hui-verende en hoestende zaal om mij heen.”³ Op basis van zijn naspeuringen slaagt hij erin een zeer levensecht portret te schetsen van de grote Dudok die tijdens zijn lange carrière gestalte had gegeven aan zulke uiteenlopende, maar kleurrijke karakters als dat van Coriolanus, Shylock, Napoleon, Richard de Derde, Agamemnon, Oedipus, de Kardinaal van Spanje, de Handels reiziger en de apostel Paulus. Maar in dat portret tekent hij ook een man die buiten de schouwburg vaak weinig grootsheid aan de dag legde.

Brakman heeft zijn boek echter niet *De hoofdrolspeler* genoemd, maar *De biograaf*. En dat is niet voor niets. Want herinneringen en ontdekkingen betreffende Dudok worden door Knopf steeds weer opnieuw verbonden met een beschrijving van eigen actuele belevingen en gemoedstoestanden. Daarmee wordt ons, de lezers, via de portrettering van Dudok tegelijkertijd een minstens even levensecht zelfportret aangereikt van de tijdens die voorbije halve eeuw nooit op de voorgrond getreden Knopf. Ook hem leren de lezers kennen en wel zeker zo goed als Dudok. Biografie en autobiografie lopen in deze bio-

² Brakman 1975: 152.

³ Brakman 1975: 37.

grafieroman in elkaar over. De verbeelde tijd van leven van Dudok en de geleefde tijd van leven van Knopf vormen als het ware een eenheid. Dat betekent dat het onderscheid tussen verleden en heden verdwijnt. En wat deze vormgeving van tijd van leven nog waarheidsgetrouwer maakt, is dat de fictie die een roman eigen is, in dit boek voortdurend vermengd wordt met non-fictie. Daarbij gaat het onder meer om feiten die ontleend zijn aan de geografische ruimte van Den Haag en Scheveningen waar het leven van Dudok en Knopf is gesitueerd. Vooral voor de lezer die zelf vertrouwd is met die 'ruimte', krijgt deze fictieve biografie daarmee nog meer realiteitswaarde.

Ruim twintig jaar later heeft Brakman zich opnieuw in *De biograaf* verdiept. Niet om het boek te herschrijven, maar om de kern ervan vast te leggen in een tekening. Op de felgekleurde vetkrijttekening die begin 2002 geëxposeerd werd op de tentoonstelling 'Willem Brakman tussen woord en beeld' in het Rijksmuseum Twenthe in Enschede, staat de gebiografeerde, Dudok dus, centraal. De afbeelding is gelokaliseerd in een schouwburg. De acteur staat echter niet op het toneel, maar vóór het nog niet opgetrokken doek, het enthousiaste publiek (en niet de souffleur!) aan zijn voeten. De grootheid van de toneelspeler moet blijken uit het feit dat hij niet loopt, maar zweeft en een kroon draagt. Voor het overige heeft de afgebeelde niets van een toneelspeler. Hij kan geen weidse gebaren maken, want hij heeft geen armen en handen. Toch schrijft Brakman in een onderschrift bij de tekening: "Men lette op het zo prachtige en veel zeggende grijs van de hoofdrolspeler (van iedere hoofdrolspeler...)"⁴

Uit het voorgaande kan de conclusie worden getrokken, dat de wijze van verbeelding tussen 1975 en 1998 (het jaar waarin de vetkrijttekening werd gemaakt) drastisch is veranderd. Daarmee is niet alleen bedoeld dat pen en papier hebben plaatsgemaakt voor krijt en tekenvel. Ook inhoudelijk wordt ons een ander beeld aangereikt. De souffleur-biograaf die in het boek uit 1975 minstens zo belangrijk was als de beschreven hoofdrolspeler, is in de tekening uit 1998 letterlijk uit het beeld verdwenen. Weliswaar hoort hij als souffleur niet op het toneel thuis, maar zelfs voor zijn 'hok' is op de Bühne geen plaats meer. Wie nu echter wel heel nadrukkelijk aanwezig is ook al komt hij niet zelf in beeld, is de schrijver-tekenaar Brakman die als een regisseur speelt met feit en fictie. Kon hij zich in 1975 nog achter de souffleur verschuilen, in 1998 is hij zelf de verbeelder. Ook de lezer is veranderd, hij is nu kijker geworden. Juist zoals in 1975 krijgt hij in 1998 door Brakman de gelegenheid binnen te dringen in het leven van de acteur Dudok. Niet in het geleefde leven, maar in het verbeelde leven. Het getekende beeld van de tekening kan evenwel nauwelijks herleid worden

---

4 Brakman 2001 (2): 28.

tot het beschreven beeld van het boek. Dat behoeft ons niet te verbazen: elke verbeelding van een tijd van leven, fictief of niet, is tijdgebonden en wijkt af van eerdere representaties, omdat verbeelden zoals al gezegd een creatief en steeds weer opnieuw te voltrekken proces is, waarbij het handelende subject, in dit geval de schrijver-tekenaar zich onder meer laat leiden door zich mettertijd wijzigende inzichten en overtuigingen. Voor de lezer-kijker betekent dit dat hij met een ander facet van de gebiografeerde kennis maakt en zo in staat wordt gesteld het proces van verbeelding zelf verder te voltrekken.

2. Worstelen met de tijd van leven

In het voorgaande werd veel aandacht geschonken aan de begrippen 'tijd' en 'leven'. Deze begrippen behoren tot het gewone instrumentarium van historici. In meer toegespitste vorm maken ook biografen er gebruik van. Historici zowel als biografen proberen greep te krijgen op tijd die voorbij is, willen die tijd naar hun hand zetten. De Engelse biograaf Richard Holmes (geboren in 1945) heeft ooit eens in een interview gezegd:

*"Ik voel mij vaak als de veerman Charon uit de Griekse mythologie die heen en weer vaart tussen heden en verleden over de rivier der vergetelheid. Ik heb een groot verlangen om de voorbijge tijd te overwinnen. Als schrijver zet ik de tijd stil."*⁵

Biografen en historici zijn tijdreizigers die de vliedende tijd willen stilzetten, omdat zij anders niet tot die voorbijge tijd kunnen geraken. Tegelijkertijd beseffen zij dat hun reizen in de tijd eerder een virtueel dan een werkelijk gebeuren is en dat zij niet echt in staat zijn om de tijd stil te zetten. De tijd is niet te beheersen. Worstelen met de tijd is hetgeen historici en biografen uiteindelijk doen.

Daarbij richt de biograaf zich op de individuele tijd, de geleefde tijd van leven van een concrete persoon. Het gaat hem daarbij vooral om de eerder genoemde subjectieve of actieve dimensie van dat mensenleven, om de keuzes die de betrokken persoon in de loop van zijn leven heeft gemaakt en om de factoren die bij die keuzes een rol hebben gespeeld. Uiteraard kan de invloed van andere mensen daarbij niet buiten beeld blijven. De biograaf wil de samenhang en betekenis van dit leven ontdekken en wel op basis van de sporen die

⁵ Richard Holmes in een interview, afgenomen door Kester Freriks, in: *NRC Handelsblad*, 14 november 1997: 23.

de gebiografeerde heeft nagelaten. Daarbij kan gedacht worden aan brieven, autobiografische aantekeningen, agenda's, eigendomsbewijzen, huwelijksakten, foto's e.d. Via die sporen (primaire bronnen) stoot de biograaf op uitspraken, handelingen en gedachten die de bouwstenen vormen voor de reconstructie van de tijd van leven waarom het hem te doen is. Daarom moeten die sporen zo nauwkeurig mogelijk verzameld worden. Daarbij wordt de biograaf gedreven door nieuwsgierigheid, maar ook door het besef dat hijzelf deel uitmaakt van een ononderbroken keten van menselijke waarden waarvan de zin steeds weer opnieuw onder de aandacht moet worden gebracht, omdat die de grondslag vormen van het menselijke bestaan. Vanuit deze twee drijfveren gaat de biograaf "als een eekhoorn die een wintervoorraad aan legt"⁶ op zoek naar de onuitgewiste sporen waarmee hij als verbeelders zijn voordeel kan doen.

Veel van die sporen behoren tot die ook al genoemde objectieve dimensie. Dat geldt allereerst voor iemands geboorte- en sterfdatum, zoals die opgetekend kunnen staan in een kerkelijk doop- en begraafboek of op een andere manier zijn overgeleverd. Met deze en andere data tracht de biograaf een mensenleven in de voortgaande, maar tegelijkertijd voorbij tijd te verankeren en ook van cesuren te voorzien. Daarbij gaan sommige biografen er van uit, dat hoe meer gegevens of feiten van een levensloop er boven tafel komen, des te nauwkeuriger de ware toedracht van de complexiteit van dat leven middels een bepaalde geleiding gereconstrueerd kan worden. Anderen betwijfelen echter of een zo volledig mogelijk feitenrelaas voldoende is om de kloof tussen heden en verleden te overbruggen. Tevens vragen zij zich af of al die opgedolven feiten tezamen wel zoveel evocerende en tegelijkertijd bindende kracht hebben, dat de waarheid van een leven dat in de tijd verzonken ligt, opnieuw en vooral inzichtelijk present kan worden gesteld. Voor hen is waar, wat Rutger Kopland (geboren in 1934) in zijn gedicht *Tijd* schrijft:

*Tijd – het is vreemd, het is vreemd mooi ook
nooit te zullen weten wat het is*

*en toch, hoeveel van wat er in ons leeft is ouder
dan wij, hoeveel daarvan zal ons overleven*

*zoals een pasgeboren kind kijkt alsof het kijkt
naar iets in zichzelf, iets ziet daar
wat het meekreeg*

6 Otterspeer 1996: 259. Zie ook: H. Van Gessel, 'De biograaf als beeldhouwer', in: *de Volkskrant* 27 februari 1998: 32.

*zoals Rembrandt kijkt op de laatste portretten
van zichzelf alsof hij ziet waar hij heengaat
een verte voorbij onze ogen*

*het is vreemd maar ook vreemd om te bedenken
dat ooit niemand meer zal weten
dat we hebben geleefd*

*te bedenken hoe nu we leven, hoe hier
maar ook hoe niets ons leven zou zijn zonder
de echo's van de onbekende diepten in ons hoofd*

*niet de tijd gaat voorbij, maar jij, en ik
buiten onze gedachten is geen tijd*

*we stonden deze zomer op de rand van een dal
om ons heen alleen de wind*

Tijd is eindeloos en ongrijpbaar, vreemd en buiten onze gedachten leeg. Dat geldt niet alleen voor de individuele tijd van leven die in een biografie centraal staat, maar ook voor de collectieve tijd van tijdperken, waarin historici zijn geïnteresseerd. Waar biografen proberen de leegte van een individuele tijd van leven met de 'data et gesta' van hun 'held' te vullen en zo een portret te ontwerpen, zo doen historici dat met de leegte van een collectieve tijd van leven: de Middeleeuwen, het Ancien Régime, het Interbellum. Op die manier geven zij het betreffende tijdperk een gezicht.

Een complicatie waarmee biografen minder vandoen hebben, maar historici des te meer, is de afbakening van die collectieve tijd van leven. Geboorte en dood, voor biografen heel voor de hand liggende en ook bruikbare cesuren, zijn voor historici die zich bijvoorbeeld met de vroeg-moderne tijd bezighouden, veel minder goed hanteerbaar. Want wanneer maakte de 'herfsttij der Middeleeuwen' nu plaats voor 'de geboorte' van de Nieuwe Tijd, c.q. 'de wedergeboorte' van de Oudheid? Johan Huizinga eindigt zijn befaamde standaardwerk over de late Middeleeuwen met de volgende typering:

"De enkelen, die in het Frankrijk der vijftiende eeuw humanistische vormen aannemen, luiden nog geen Renaissance in. Want hun stemming, hun oriëntering is nog middeleeuwsch. De Renaissance komt eerst, wanneer de *levenston* verandert, wanneer het getij van doodelijke levensverzaking kentert, en er een bolle frissche wind gaat blazen; wanneer het blijde besef rijpt, dat men al de heerlijkheid der oude menschheid, waaraan men zich al zoo lang gespiegeld had, zal kunnen terugwinnen."⁷

---

7 Huizinga 1949: 402.

Maar wanneer verandert die levenston? En is het wel adequaat om in verband met de collectieve tijd van leven – naar analogie van geboorte en dood in de menselijke levensloop – van opkomst en neer- of ondergang te spreken? Geconstateerd moet worden dat er in de geschiedenis van een cultuurbeweging vaak eerder sprake is van een langdurig coëxisteren van zeer uiteenlopende en zelfs met elkaar strijdende denk beelden en gedragingen van groepen en individuen: waar de een nog koerst op zijn geloof, heeft de ander reeds alle hoop gevestigd op de rede. Daarom wordt in verband met het karakter van een bepaald tijdvak wel eens gesproken van een gelijktijdige ongelijktijdigheid.

Toch kunnen historici de voorbije tijd alleen maar een sprekend gezicht geven door cesuren aan te brengen en tijdperken te onderscheiden en te benoemen. Heel herkenbaar en ook bruikbaar is de afbakening in Oudheid (vanaf het begin van de christelijke jaartelling tot ongeveer 500); Middeleeuwen (van 500 tot 1400); Nieuwe of Moderne Tijd (van 1400 tot 1800); en Nieuwste of Hedendaagse Tijd (van 1800 tot heden). Toch zijn de overigens op zichzelf weinig zeggende typeringingen die met dit periodiseringsschema zijn verbonden, in een recent verschenen rapport over de vernieuwing van het vak geschiedenis in ons land vanaf de basisschool verdwenen en in combinatie met een andere indeling vervangen door: de Tijd van jagers en boeren (tot 3000 v. Chr.); de Tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. Chr. - 500 n. Chr.); de Tijd van monniken en ridders (500-1000); de Tijd van steden en staten (1000-1500); de Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600); de Tijd van regenten en vorsten (1600-1700); de Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800); de Tijd van burgers en stoommachines (1800- 1900); de Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950); en de Tijd van de televisie en de computer (vanaf 1950).

Of deze meer beeldende en concrete karakterisering, aan de hand waarvan de komende generatie in ons land vertrouwd zal worden gemaakt met het verleden, een echte verbetering vormen, kan men zich afvragen. Maar daar gaat het nu niet om. Periodiseringsschema's en de daarbij behorende typeringingen zijn nooit een exacte afspiegeling van de voorbije werkelijkheid; het zijn constructies, door historici bedacht en bedoeld als hulpmiddel om greep te krijgen op die werkelijkheid, om de leegte die de tijd eigen is te niet te doen. Zij presenteren die constructies overigens als reconstructies: voor de door hen onderscheiden tijdsbreuken baseren zij zich immers op de tijdservaringen van bepaalde historische actoren. Tegelijkertijd zullen zij niet schromen die tijdservaringen op basis van hun eigen interpretatie te corrigeren.

Historici willen dus meer dan enkel een hulpmiddel aanreiken. Dit treedt met name aan de dag, wanneer zij heel expliciet een verbinding leggen tussen de tijd van leven van een bepaalde persoon en het tijdvak waarbinnen diens tijd

van leven zich heeft afgespeeld. Dat kan op uiteenlopende manieren gebeuren. Zo kan een historicus ervan overtuigd zijn dat de levensloop van iemand transparant gemaakt kan worden vanuit hetgeen volgens hem het eigen karakter van het betrokken tijdvak uitmaakt. Het is echter ook mogelijk dat hij het standpunt huldigt dat dit tijdvak het stempel draagt van een of meer figuren die op dat moment het politieke en/of maatschappelijke toneel beheersen.

Illustratief in dit opzicht is de wijze waarop de toenmalige Nijmeegse kerk-historicus Jan van Laarhoven (1926-1995) in zijn overzichtswerk *De Kerk van 1770-1970*, het laatste deel van het sedert 1962 verschenen vijfdelige *Handboek van de Kerkgeschiedenis* dat in 1974 werd gepubliceerd, ingaat op Angelo Giuseppe Roncalli die van 1958 tot 1963 als Johannes XXIII aan het hoofd stond van de Rooms-Katholieke Kerk. Van Laarhoven verdeelt zijn overzichtswerk in zes hoofdstukken die qua omvang niet veel van elkaar verschillen en telkens ook een ongeveer even lange periode bestrijken. De hoofdstukken dragen als titel: Kerk en revolutie (1770-1815); Kerk en reactie (1815-1848); Kerk in defensief (1848-1880); Kerk in overgang (1880-1914); Wereldkerk (1914-1945); en Kerk en wereld (1945-1970). Daarbij kiest hij voor een periodisering die gebaseerd is op veelal extern-politieke jaartallen.⁸ Over de door Van Laarhoven bewonderde paus Johannes worden elf feiten vermeld, alle in het laatste hoofdstuk en meestal heel kort (het boek wil geen pausgeschiedenis zijn!). Via die feiten positioneert de auteur deze paus in de wisselwerking of interactie tussen kerk en wereld. Die acht hij – getuige ook de voor dit hoofdstuk gekozen titel – karakteristiek voor de periode na de Tweede Wereldoorlog waarin Johannes' korte pontificaat zich heeft afgespeeld. Heel tekenend in dit verband is zijn vermelding van het feit dat Johannes begin maart 1963 de Balzan-prijs voor de vrede ontving. Van Laarhoven interpreteert dit als een erkenning van de samenwerking tussen christenen en niet-christenen bij het aankweken van een mondiaal verantwoordelijkheidsbesef voor de toekomst van de mensheid: “een mondiale moraliteit die, niet meer exclusief door kerken geleerd, in feite in veel opzichten een geseculariseerde vorm van christelijke moraal lijkt te zijn.”⁹ In feite wil de Nijmeegse kerkhistoricus hiermee onderstrepen dat paus Johannes een kerkleider was, wiens autoriteit zich niet beperkte tot het forum internum van de katholieke kerk, maar op wiens woorden en daden ook acht geslagen werd buiten de christelijke wereld. Zou Brakman zo iets ook hebben willen suggereren, wanneer hij Knopf op diens speurtocht naar gegevens over Dudok laat stoten op een foto van “het dikke hoofd

8 Van Laarhoven 1974: 3.

9 Van Laarhoven 1974: 385.

van paus Johannes met zegenende hand. Om de twee zegenende vingers waren richtingpijltjes aangebracht; het ene wees naar links, het andere naar rechts ...”¹⁰

3. De historische biografie als een tweede tijd van leven

Niet alle historici zijn biografen, maar alle biografen worden wel geacht zich een aantal eigenschappen van de ware historicus eigen gemaakt te hebben. Dat geldt met name voor de beoefenaars van de historische biografie, waarvan eerder werd gezegd dat die in dit opstel als voorbeeld zou worden gekozen. Met die aanduiding ‘historische biografie’ raken wij aan een van de onderscheidingen binnen het genre van de biografie. Vertrekpunt daarbij is de tijdsafstand tussen de geleefde en de verbeelde tijd van leven. Van een historische biografie is sprake, wanneer de biograaf de gebiografeerde niet (meer) persoonlijk gekend heeft en evenmin kan of wil terugvallen op mondelinge en/of schriftelijk informatie die door hem zelf wordt ingewonnen bij nabestaanden (familieleden, vrienden en/of vijanden). Hij of zij kan of wil alleen gebruik maken van bewaard gebleven schriftelijk en niet-schriftelijk materiaal. Bij de bewerking daarvan richt hij zich naar de eisen van de historisch-kritische methode, in elk geval naar de eisen van een benaderingswijze die de toets der historische kritiek kan doorstaan. Kenmerkend voor deze benaderingswijze is niet alleen dat dit bewaard gebleven materiaal verzameld wordt, het moet tevens op zijn waarheidsgehalte getoetst worden. Tot dat toetsen of ijken behoort ook het aanbrengen van een zekere rangorde binnen de bijeengebrachte data. Waarom is het ene gegeven belangrijker dan het andere? En kunnen minder belangrijk geachte gegevens genegeerd worden? Kortom, als de biograaf er dan niet in slaagt een tijdreiziger te zijn, hij is in elk geval een spoorzoeker en een ijkmeester. Pas daarna kan hij overgaan tot een reconstructie van de tijd van leven van zijn ‘held’. Daarbij vormt de chronologie van de levensloop een handzaam en ook dikwijls toegepast ordeningsprincipe, ook al komt het de leesbaarheid van de biografie vaak niet ten goede, wanneer de biograaf die chronologische orde al te strak hanteert. Een goed voorbeeld van een wat lossere omgang met de chronologische lineariteit biedt de veel geprezen biografie van de Leidse hoogleraar-filosoof G.J.P.J. Bolland van de hand van Willem Otterspeer uit 1995.

Het genre van de historische biografie geniet op dit moment ook in Nederland een grote populariteit. Dat valt onder meer af te leiden uit de initiatieven

---

¹⁰ Brakman 1975: 185.

van de Werkgroep Biografie die in het voorjaar van 1990 werd opgericht door een aantal neerlandici om als platform te fungeren voor al degenen, die zich wijden aan onderzoek op het terrein van de 'schrijversbiografie'. Deze Werkgroep die inmiddels is aangesloten bij de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, organiseert enkele malen per jaar symposia, waar overigens al lang niet meer alleen literaire biografieën aan de orde komen. Zo was het meest recente symposium op 26 oktober 2001 gewijd aan 'Keerpunten in een mensenleven'. Met dit thema werd aandacht gevraagd voor religieuze bekeringen, maar ook voor andere ingrijpende gebeurtenissen in het leven van een bepaalde historische figuur zoals bijvoorbeeld het uitbreken van een oorlog of het sterven van een geliefde. Voor een biograaf kan dit soort keerpunten een aanknopingspunt vormen bij de verdere ordening van een tijd van leven, wanneer de geboorte- en overlijdensdatum eenmaal zijn vastgesteld.

In 1991 startte de Werkgroep met de uitgave van een eigen tijdschrift *Biografie Bulletin* waarin het biografisch onderzoek dat in Nederland wordt verricht, heel nauwkeurig wordt gevolgd. Tevens worden allerlei problemen aan de orde gesteld, die zich bij het schrijven van een biografie kunnen voordoen. Sommige van die problemen zijn inherent aan het beroep of de functie van de gebiografeerde. Gaat het om een schrijver, een politicus of een geleerde, een kerkleider of een keizer? Andere doen zich bij elk biografisch project voor. In zijn artikel 'Het biografisch element in de geschiedschrijving' onderscheidt de Rotterdamse geschiedenisfilosoof Van den Braembussche vier van deze meer algemene problemen. Allereerst is er de vraag van de objectiviteit of waarheidsgetrouwheid, ook al is het misschien beter te spreken van werkelijkheidsgetrouwheid of plausibiliteit. Die vraag heeft niet alleen betrekking op de reconstructie als zodanig, maar ook op de verklaring of interpretatie van de betreffende tijd van leven. Een tweede dilemma betreft de spanning tussen feitelijkheid en de behoefte aan synthese, die uitmondt in de vraag naar selectie en selectiviteit. Een leven is zoals al gezegd immers meer dan een uitputtend overzicht van achterhaalde feiten. Dan is er de spanning tussen feitelijkheid en fictionaliteit die daarom zo scherp aan de dag treedt, omdat een biografie niet alleen een historisch, maar ook een literair werk is. En ten slotte kan gewezen worden op het probleem van de mediatie tussen individu en de bredere, socio-historische context. De eerder genoemde verwijzing naar de wijze waarop Van Laarhoven Johannes XXIII voor het voetlicht haalt, is hiervoor illustratief. Een vijfde probleem dat Van den Braembussche niet noemt, heeft betrekking op de chronologie als ordeningsprincipe waarvan hierboven al even sprake was. Is dit ordeningsprincipe wel altijd even adequaat om een levensgeschiedenis vorm te geven? Of is een meer thematische aanpak, al dan niet gebaseerd op een dui-

delijke probleemstelling in sommige gevallen niet meer voor de hand liggend, bijvoorbeeld omdat via een chronologische opzet te weinig betekenis en zinsamenhang kan worden gecreëerd?

Juist omdat de biografie ook binnen het domein van de literatuur geplaatst kan en misschien zelfs moet worden, is het nuttig te bezien hoe een literator als literator en dus fictioneel dit genre beoefent. Want ook voor hem geldt de waarheidsvraag of werkelijkheidszin, ook al heeft die vraag voor de literator een andere connotatie dan voor de historicus-biograaf. Maar het antwoord op deze vraag behoeft in elk van beide gevallen toch niet zo sterk uiteen te lopen dat het onderscheid tussen fictie en feit steeds volstrekt helder is. Dat blijkt bijvoorbeeld bij lezing van de reeds besproken biografieroman *De biograaf* van Willem Brakman, waarin feit en fictie voortdurend door elkaar lopen. In wezen brengt de auteur in dit boek in praktijk wat hij ook graag in de historische biografie gerealiseerd zou zien, juist met het oog op de 'waarheid' van een levensverhaal. Dit heeft hij het scherpst verwoord in een essay, getiteld 'Wittgenstein gevangen in zijn feiten'. Brakman schrijft hierin:

"De hooggeprezen wetenschappelijkheid (van de biografie) (bedoeld is: R. Monk, *Ludwig Wittgenstein, The Duty of Genius*) verdoezelt echter het feit dat de enumeratie der feiten niet de woonst is der waarheid. Die waarheid dient men op te roepen door het niet gladstrijken van breukvlakken, het fragmentarische als mozaïek te waarderen, de delen ervan af te tasten, te beproeven, van verschillende kanten te benaderen, erop te reflecteren en alle eenheid welwillend te wantrouwen. Zelfs in het toepassen van onsecure middelen zoals afkeer, voorkeur, mededogen, herkenning en onoirbare vermoedens, en de correctie hiervan, schuilt meer waarheid dan in het methodische of onmiddellijk juiste oordeel ..."¹¹

In feite is *De biograaf* op deze wijze gecomponeerd. Mede daarom is in de inleiding van dit opstel zoveel aandacht aan deze roman geschonken.

Elementen van zo'n aanpak treffen wij ook aan in de omvangrijke historische biografie over de negentiende eeuwse jonggestorven Engelse dichter Percy Bysshe Shelley van de al genoemde biograaf Richard Holmes uit 1974. Ruim tien jaar na de verschijning van deze veelgeprezen biografie heeft de auteur zijn wijze van werken als biograaf toegelicht in een bundel met reisverslagen waarin biografische schetsen gecombineerd worden met autobiografische gedachten en invallen. Holmes gaf dit boek de titel *Footsteps: Adventures of a Romantic Biographer*. Het zou kunnen gelden als een illustratie van de ook door Brakman in *De biograaf* in praktijk gebrachte stelling dat elke biografie tot op zekere hoogte eveneens een autobiografie is. Dat ook die autobiografie

¹¹ Brakman 2001 (1): 121-122.

een tweede, want verbeelde tijd van leven vormt, is een thema dat in de context van dit opstel niet aan de orde kan worden gesteld.

4. Een pausbiografie als voorbeeld van een tweede tijd van leven

Eerder werd erop gezinspeeld dat binnen het genre van de biografie, afhankelijk van het beroep of de functie van de gebiografeerde, sprake is van heel specifieke voetangels en klemmen. Zo wordt de auteur van een schrijversbiografie van meet af aan met de vraag naar de relatie tussen leven en werk geconfronteerd, terwijl iemand die zich heeft voorgenomen de biografie van een staatsman te schrijven, een evenwicht moet zien te vinden tussen de geschiedschrijving van de politieke constellatie waarbinnen de betrokkene zijn politieke loopbaan heeft uitgeoefend en de beschrijving van zijn persoonlijkheid. Betreft het de biografie van een wetenschapper, dan dient ingegaan te worden op de kwaliteit van het werk dat de betrokkene heeft nagelaten alsmede op zijn positie temidden van de andere beoefenaars op het betreffende vakgebied.

Ook de auteur van een pausbiografie – waarmee de aandacht wordt gevestigd op een onderzoeksterrein dat binnen de (katholieke) kerkgeschiedenisbeoefening vanouds een grote populariteit geniet – krijgt met heel eigen problemen te maken. Het pausschap vormt altijd de afsluiting van een veel langer leven, waarin verschillende fasen kunnen worden onderscheiden. Daarom moet de biograaf in dit geval een oplossing zien te vinden voor de vraag hoe hij die eerdere perioden afzet tegen de jaren van het pontificaat, die vaak de aanleiding vormen om dit leven te beschrijven. Omdat een pontificaat pas ophoudt bij het moment van overlijden van de betrokken paus, krijgt de biograaf in veel gevallen ook te maken met ziekte en aftakeling van de gebiografeerde. Dit geldt natuurlijk voor elke biografie, maar meestal met minder grote gevolgen. In het geval van een paus betekent dit namelijk dat een aantal van diens taken vanaf een bepaald moment door anderen wordt overgenomen, hoewel dat voor de buitenwacht dikwijls verborgen blijft. Ook gebeurt het nogal eens dat bepaalde taken gewoonweg niet meer worden vervuld. Wanneer zo'n situatie lange tijd blijft bestaan, zoals bijvoorbeeld tijdens het pontificaat van Pius XII (paus van 1939 tot 1958), kan de levensbeschrijving van zo'n paus vanaf een zeker tijdstip iets onwerkelijks krijgen: de biografie van zo'n kerkleider wordt dan in feite, zij het onbedoeld en ook ongewild, de biografie van zijn naaste omgeving, vroeger zou men zeggen: het pauselijk hof. Verder moet de biograaf voldoende zicht hebben op de positie van het pausschap binnen de katholieke kerk in de periode waarin het gekozen pontificaat zich afspeelt en zich bij zijn recon-

structie niet laten leiden door de gestalte die de bekleder van het pausschap in zijn eigen tijd van leven aan dit ambt geeft.

In het voorgaande werd reeds enkele malen verwezen naar Johannes XXI-II, die wel eens getypeerd is als de eerste moderne paus, omdat hij anders dan zijn voorgangers niet meer allereerst de rechten van de katholieke kerk wilde beschermen, maar op de bres stond voor de rechten van de menselijke persoon. Het feit dat hem, zoals reeds vermeld, in maart 1963 de Balzan-prijs voor de vrede werd toegekend, die hij ook nog eens accepteerde, is hiervoor illustratief. Zevenendertig jaar na zijn door velen binnen en buiten de katholieke kerk betreurde dood op 3 juni 1963 werd hij door zijn derde opvolger, Johannes Paulus II zalig verklaard. Deze gebeurtenis die plaatsvond op 3 september 2000, vormde voor wetenschappers en journalisten aanleiding zich opnieuw in deze 'man met een verleden in de schaduw' te verdiepen. Een van de meest grondige publicaties die uit die hernieuwde aandacht voortkwamen, was de biografie *Papa Giovanni (1881-1963)* van de hand van de Italiaanse jurist en kerk-historicus Giuseppe Alberigo (geboren in 1926). Ten behoeve van dit opstel werd de Duitse editie gebruikt, die juist zoals het origineel in 2000 verscheen onder de titel *Johannes XXIII. Leben und Wirken des Konzilspapstes*.

Alberigo geldt als een specialist op het terrein van de contemporaine katholieke kerkgeschiedenis. Hij publiceerde reeds in 1978 een inleidende studie over Johannes XXIII, aangevuld met een bloemlezing uit diens geschriften, die werd gevolgd door diverse andere publicaties over dit pontificaat. Ook stond hij aan de wieg van het internationale Vaticanum II-project dat eind jaren tachtig vanuit het *Instituto per le Scienze Religiose de Bologna* werd opgezet met de bedoeling een standaardwerk over de geschiedenis van dit door Johannes XXIII bijeengeroepen oecumenisch concilie te publiceren. Eerst werd een aantal detailstudies uitgebracht, waarna vanaf medio jaren negentig de achtereenvolgende delen van de *History of Vatican II* begonnen te verschijnen en wel in verschillende talen. Alberigo maakt niet alleen deel uit van het auteurs-collectief, maar fungeert ook als 'General Editor' van deze prestigieuze, maar nog niet afgeronde conciliegeschiedenis. Ten behoeve van zijn hier te bespreken biografie putte hij onder meer uit het onderzoek dat hij en een aantal collegae ten behoeve van dit Vaticanum II-project hebben verricht.

Zijn levensbeschrijving van paus Johannes kan gelden als een voorbeeld van een historische biografie, omdat hij – hoewel tijdgenoot van deze paus – bij het bijeen brengen van diens 'data et gesta' geen beroep heeft gedaan op nog levende getuigen. In plaats daarvan heeft hij zich hoofdzakelijk gebaseerd op gedrukte en dus uitgegeven bronnen. Archiefonderzoek buiten het hierboven genoemde instituut in Bologna dat beschikt over een 'fonds Roncalli', heeft

weinig plaatsgevonden; dit was ook niet goed mogelijk, omdat in elk geval het Vaticaan Archief tijdens de onderzoeksfase nog geen inzage gaf in materiaal van na 1922. Dit impliceert dat met name over Roncalli's verblijf als apostolisch visitator in Bulgarije (1925-1934), als apostolisch delegaat in Istanboel (1935-1944) en als nuntius in Parijs (1945-1953) minder kan worden mede gedeeld dan een biograaf zou wensen,¹² althans wanneer hij niet in speculatie wil vervallen. En daartoe heeft in elk geval Alberigo zich niet laten verleiden. Voor het functioneren van Angelo Roncalli als diplomaat heeft hij toch al weinig aandacht. Hij is vooral op zoek naar de spirituele drijfveren van de man die op bijna zevenenzeventigjarige leeftijd tot paus werd gekozen. Daartoe deelt hij zijn boek in twee delen in (althoewel hij die delen niet als zodanig benoemt): in de eerste 128 pagina's beschrijft hij in chronologische volgorde de levensloop van *Angelo Giuseppe Roncalli* van 25 november 1881 tot 28 oktober 1958; de volgende 88 pagina's zijn gewijd aan de levensfase van *Johannes XXIII* van 28 oktober 1958 tot 3 juni 1963. In dit deel over heerst een meer thematische aanpak. Alberigo wil met deze opzet klaarblijkelijk tot uitdrukking brengen dat niet alleen Johannes XXIII een biografie verdient, maar ook Angelo Roncalli, met name gezien de wijze waarop hij tussen 1904 (op 10 augustus van dat jaar werd hij in Rome tot priester gewijd) en 1963 aan zijn priesterlijk dienst ambt in en buiten Italië gestalte heeft gegeven. De nogal massief overkomen-de tweede ling die ten gevolge van de gekozen opzet in deze levensloop wordt aangebracht en die ook niet echt overtuigt, wordt enigszins gerelativeerd doordat de auteur al in zijn Voorwoord aangeeft dat tussen de Roncalli uit de periode 1881-1958 met al zijn uiteenlopende functies en de man die in de jaren 1958-1963 fungeerde als de universele herder en leraar van de katholieke kerk, een fundamentele continuïteit bestond. In zijn omvangrijke en voor een biografie nogal opmerkelijke slotbeschouwing komt Alberigo op die continuïteit terug. Hij betreft die op Roncalli's levensstijl die zijns inziens gekenmerkt wordt door een vanzelfsprekende spirituele oriëntatie die haar inspiratie ontleent aan mis-saal en brevier.

Alberigo biedt zijn lezers geen uitputtende 'objectieve' feitenbiografie in een strikt chronologische volgorde. Typerend is dat noch de – Duitse – titel noch de inhoudsopgave jaartallen bevat. Ook in de tekst worden naar verhouding betrekkelijk weinig data vermeld. Zo wordt de datum van Roncalli's priesterwijding slechts indirect ("op de feestdag van de Heilige Laurentius"¹³) genoemd. Hij was toen al doctor in de theologie. Het tijdstip van zijn promo-

12 Alberigo 2000: 243, noot 187; 62.

13 Alberigo 2000: 32. Zie ook 40.

tie – 13 juli 1904 – wordt wel vermeld, maar dan zijn wij al acht pagina's verder, terwijl de priesterwijding dan nog moet plaatsvinden. De datum van zijn bisschopswijding (op 19 maart 1925) wordt in het geheel niet genoemd, ofschoon Alberigo het belang van dit gebeuren voor Roncalli persoonlijk ten zeerste onderstreept.¹⁴ Zijn interpretatie van deze wijding past in zijn visie op "paus Roncalli" als een man van vrede,¹⁵ waarbij gehoorzaamheid als middel fungeert om het doel: de vrede te bereiken.

Gezien de wijze waarop hij hem voor het voetlicht brengt, ligt het voor de hand dat Alberigo vaak en soms heel uitvoerig put uit het *Geestelijk Dagboek* (het *Giornale dell' anima*) dat Roncalli vanaf eind 1895 heel consequent voor de rest van zijn leven is gaan bijhouden en waarin hij zijn momenten van genade of geestelijk inzicht vast legde, maar ook reflecteerde op zijn fouten en gebreken. Door zich zo sterk te baseren op dit dagboek tracht de biograaf binnen te dringen in het leven van Roncalli, de kloof tussen diens geleefde leven en de wijze waarop hij dat als biograaf poogt te verbeelden, te verkleinen. Omdat dit dagboek alleen voor privé-gebruik bestemd was, is de authenticiteit van deze bron die enkele maanden na het overlijden van Johannes XXIII werd uitgegeven, groot. Tegelijkertijd blijft waar dat ook zo'n dagboek, zij het misschien iets minder dan de eerder in verband met Richard Holmes genoemde autobiografie, tot het domein van de tweede, verbeelde tijd van leven behoort.

5. Tot slot

Kenmerkend voor een historische biografie is dat een geleefde en dus voorbijge tijd van leven met behulp van zoveel mogelijk bewaard gebleven gegevens opgedolven wordt en door de biograaf in de vorm van een beschrijving zo werkelijkheidsgetrouw mogelijk verbeeld wordt. In een aantal gevallen wordt die weergave aangevuld met een visuele representatie. Die aanvulling kan soms een heel eigen licht werpen op het zinsverband dat via de beschrijving van de levensloop wordt gepresenteerd. Daarvoor behoeft alleen maar gewezen te worden op de Dudok in enerzijds de roman en anderzijds de vetkrijttekening van Brakman. Vanuit dit oogpunt is het spijtig dat Alberigo geen foto's van Johannes XXIII in zijn biografie heeft opgenomen. Toch heeft ook hij ernaar gestreefd het geleefde leven van Johannes XXIII in zijn voorstelling te raken, het zó te verbeelden dat de lezer meegesleept wordt en overtuigd wordt: zó was de hoofd-

---

¹⁴ Alberigo 2000: 66-68.

¹⁵ Alberigo 2000: 200.

persoon van deze biografie, zó moet hij geweest zijn. Wanneer de lezer werkelijk in paus Johannes geïnteresseerd is, zal hij een volgende biografie over hem ook weer lezen en wanneer het een goede biografie betreft, opnieuw meegesleept worden en opnieuw tot de conclusie komen: dit is een waarheidsgetrouw beeld van deze paus.

Met zo'n verwoording van een leeservaring wordt iets uitgedrukt over de verhouding tussen de geleefde en de verbeelde tijd van leven. Enerzijds is dat het idee dat men op het moment waarop men wordt meegesleept door de wijze waarop een biograaf zijn object beschrijft, tot de conclusie komt: hier wordt een levensloop die afgesloten en voorbij is, opnieuw tot leven gewekt. Anderzijds is dat het besef dat de voorbijgaande tijd van leven zoals weergegeven door de biograaf, een bijdrage vormt tot die tweede tijd van leven en dus een product is van de creatieve verbeeldingskracht van de biograaf. Dit impliceert dat het verbeelde leven altijd een reductie van het geleefde leven is, maar tegelijkertijd ook een uitvergroting van dat leven. Reductie zowel als uitvergroting zijn nauw verbonden met het interpretatieve karakter dat elke biografie eigen is. Aan alles wat al over de biograaf gezegd is, dient dan ook nog toegevoegd te worden dat hij een interpreter is. De aanduiding 'tweede tijd van leven' krijgt daarmee een meerzinnige betekenis. Voor de verhouding tussen de geleefde en de verbeelde tijd van leven betekent dit, dat de zinsamenhang die verbonden is met de verbeelde tijd van leven die van de geleefde tijd van leven verre overstijgt. In het aanbrengen van die zinsamenhang is de kern gelegen van het creatieve proces dat door de biograaf wordt voltrokken. Daarbij maakt het, althans vanuit een bepaald gezichtspunt bezien, niet uit of de biograaf zijn creativiteit inzet ten behoeve van een fictief of een historisch persoon. In beide gevallen wordt een deel van de waarheid in kaart en vervolgens in beeld gebracht.

Toch zijn er ook verschillen. De besproken biografieroman van Brakman behoort tot het domein van de literatuur, is derhalve een kunstwerk. Het is er de kunstenaar niet om te doen dat de lezer dit kunstwerk volledig begrijpt. Het geschetste portret van Dudok mag fragmentair blijven, onaf en open. De fantasie van de lezer mag, ja moet geprikkeld worden. Daarom hoeft Brakman geen verklaring te geven voor het feit dat hij Johannes XXIII in zijn roman een plaats geeft, hoezeer de lezer misschien naar zo'n verklaring uitzielt.

De besproken biografie van Alberigo is een specimen van wetenschap. Van een auteur die zich op dit domein beweegt, mag verwacht worden dat hij kennis en inzicht aandraagt en ook verklaart waarom hij bepaalde feiten naar voren brengt. Alberigo doet dit ook. Zo beargumenteert hij waarom hij paus Johannes typeert als 'concilie paus'. Zijn portret van Johannes XXIII is bij alle contingentie die ook dit mensenleven eigen is, consistent en af. De biografie heeft

dan ook het karakter van een afgeronde synthese. Uiteraard mag ook die de fantasie van de lezer prikkelen. Alberigo doet dat bijvoorbeeld via titels als 'Als Papst leben' en 'Der politische Horizont'.¹⁶ De teksten die hierop betrekking hebben, vormen echter een integrerend onderdeel van die door hem gepresenteerde synthese. Dat Brakman (en hij niet alleen) vragen stelt bij de verbeeldingskracht van zo'n synthese juist in relatie tot de vraag die aan de basis ligt van dit opstel zal Alberigo een zorg zijn. Het genre van de biografie vaart daar overigens wel bij.

---

¹⁶ Alberigo 2000: respectievelijk p. 153 en p. 179.

Literatuur

- Alberigo, G.
 1978 (samen met Angelina Alberigo): *Giovanni XXIII. Profezia nella fedeltà*. Brescia: Queriniana.
 1988 (ed.): *Giovanni XXIII. Transizione del Papato e della Chiesa*. Roma: Edizioni Borla.
 1995 (ed.): *History of Vatican II. Vol. I Announcing and Preparing Vatican Council II Toward a New Era in Catholicism*. Maryknoll-Leuven: Orbis-Peeters.
 1997 (ed.): *History of Vatican II. Vol. II The Formation of the Council's Identity First Period and Intercession Oktober 1962 – September 1963*. Maryknoll-Leuven: Orbis-Peeters.
 2000 *Johannes XXIII. Leben und Wirken des Konzilspapstes*. Mainz: Matthias-Grünwald.
- Braembussche, A.A. Van den
 1989 "Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15: 1, pp. 26-60.
- Brakman, W.
 1975 *De biograaf*. Amsterdam: Em. Querido's b.v.
 2001a "Wittgenstein gevangen in zijn feiten", *Vrij uitzicht*, Amsterdam: Em. Querido's b.v., p. 114-122.
 2001b *Letter in kleur. Schilderijen en tekeningen*. Baarn: de Prom.
- Danneels, G.
 2001 "Alles heeft zijn tijd. Over 'onthaasting'. Een woord bij...Pasen 2001". Mechelen: Persdienst Aartsbisdom.
- Dresden, S.
 2000 "De paradox in zijn volle werkelijkheid. (On)mogelijkheden van de biografie", *Biografie Bulletin* 2000: nr.1, pp. 7-18.
- Fontijn, J.
 1997 *Broeders in bedrog - De biograaf en zijn held*. Amsterdam: Em. Querido's b.v.
- Gessel, H. van
 1998 "De biograaf als beeldhouwer"; interview met Willem Otterspeer, *de Volkskrant* 27-2-1998.
- Grever, M. en H. Jansen
 2002 *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden*. Hilversum: Verloren BV.
- Hebblethwaite, P.
 1985 *Johannes XXIII. De paus van het concilie*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Holmes, R.
 1974 *Shelley: The Pursuit*. London: Hodder and Stoughton.
 1985 *Footsteps: Adventures of a Romantic Biographer*. London: Hodder and Stoughton. (Voor dit opstel werd de Nederlandse vertaling *Voetsporen* gebruikt, in 1986 uitgegeven te Amsterdam bij Contact).
 1997 *De biografie en de dood*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Huizinga, J.
 1949 "Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden", *Verzamelde Werken III. Cultuurgeschiedenis I*. Haarlem: H.D.Tjeenk Willink & Zoon N.V., pp. 3-435.

Kopland, Rutger

2001 *Over het verlangen naar een sigaret*. Amsterdam: Van Oorschot.

Laarhoven, J. van

1974 *De Kerk van 1770-1970. Handboek van de Kerkgeschiedenis V*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.

Liagre, H. de - Böhl

2000 "De volledigheidswaan van biografen", *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 2000, nr. 2, pp. 252-260.

Neefjes, A.

2002 "De biograaf als souffleur"; interview met Willem Brakman en Gerrit Jan Kleinrensink, *Vrij Nederland* 12-1-2002.

Otterspeer, W.

1995 *Bolland een biografie*. Z. pl.: Areopagus.

1996 "De onredelijkheid van de werkelijkheid. Over Bolland", *Biografie Bulletin* 1996, nr. 3, pp. 258-260.